

Ks. ROMAN CEGLAREK
WIT, WSDACz i WSDDS w Częstochowie

ZAGADNIENIE PRACY W PROGRAMACH NAUKI RELIGII W SZKOŁACH ŚREDNICH I ZAWODOWYCH W LATACH TRZYDZIESTYCH XX WIEKU NA TLE WYCHOWANIA PAŃSTWOWEGO

W obecnej dobie problematyka pracy jest dość często przedmiotem refleksji nie tylko polityków, ale także filozofów, socjologów, etyków, teologów czy pedagogów. Problematyka ta podejmowana była także w przeszłości i to na wielu płaszczyznach, między innymi w polskiej myśli pedagogicznej okresu międzywojennego. Było to ważne zagadnienie, rozważane w ramach doktryny wychowania państwowego, którego istotnym celem było szerzenie kultu i szacunku dla pracy. Podmiotem tego typu działań wychowawczych było całe społeczeństwo. Szczególną uwagę zwracano jednak na młodzież. Z tej racji założenia wychowania państwowego przeniknęły do programów szkolnych, w tym także do programów nauki religii, i kształtowały w tym środowisku etos pracy.

1. PRACA ISTOTNYM ELEMENTEM STRATEGII WYCHOWANIA PAŃSTWOWEGO W POLSKIM SZKOLNICTWIE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM

Idea wychowania państwowego pojawiła się po przewrocie majowym (1926) związanym z przejściem władzy w kraju przez marszałka Józefa Piłsudskiego i jego obóz polityczny, czyli sanację. W obliczu nowej sytuacji społeczno-politycznej zaczęto tworzyć teoretyczne podstawy odnowy moralnej i uzdrowienia życia publicznego państwa. Dotyczyło to także szkolnictwa. Powstające nowe programy nauki upowszechniały na terenie szkół sanacyjną doktrynę pedagogiczną¹. Za jej twórców uważa się powszechnie Sławomira Czerwińskiego i Janusza Jędrzejewicza. Obaj pełnili urząd ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, co w znacznej mierze sprzyjało promowaniu ich ideologii wychowawczej, zmierzającej do uświadomienia państwowego dzieci i młodzieży.

Już na kongresie pedagogicznym w Poznaniu 8 lipca 1929 r. S. Czerwiński przedłożył główne założenia strategii wychowania państwowego w polskiej szkole.

¹ Por. M.S. Szymański, *Pädagogische Reformbewegungen In Polen 1918-1939. Ursprünge – Verlauf – Nachwirkungen*, Böhlau Verlag GmbH & Cie, Böhlau-Verlag-Köln-Weimar-Wien 2002, s. 40-43.

Za cel nadrzędny stawiał wychowanie nowego człowieka, bo żyjącego w nowych realiach, a więc wyrwanego z niewoli narodowej, zaangażowanego na rzecz wolnej Rzeczypospolitej². Miał to być typ obywatela skupiającego w sobie cechy prawdziwego bojownika – zdolnego w razie konieczności do walki i ponoszenia ofiar dla ojczyzny oraz pracownika – działającego dla dobrobytu państwa i dobra osobistego. Taką postawę uważał za wybitnie patriotyczną i godną lansowania w środowisku szkolnym³. Wychowanie państwowe rozumiał jako system środków i czynności wychowawczych kształtujących w uczniach dyspozycje psychiczne i usposabiający ich do służby państwu. Z tej racji, na wszystkich etapach edukacyjnych, ów system miał im dawać wiedzę o obowiązkach wobec państwa i wykształcić w nich umiejętność odpowiedniego zaangażowania dla dobra ojczyzny w takim zakresie, jaki był możliwy do zrealizowania w ich wieku i środowisku, w jakim żyli⁴. Przy czym, miało to być działanie odpowiednio zaprogramowane i systematyczne, raczej nie związane z jakimś specjalnym przedmiotem szkolnym przybliżającym te zagadnienia, ale z całym procesem dydaktycznym i wychowawczym nastawionym na wychowanie państwowe. S. Czerwińskiemu chodziło więc o takie zorganizowanie i nastawienie pracy w instytucjach wychowania publicznego, aby owocem tego wychowania był obywatel odpowiednio przygotowany fizycznie, umysłowo, a zwłaszcza moralnie do ofiarnej służby dla państwa⁵.

Istotnym elementem wychowania państwowego była praca. Zajmowała ona wyjątkowe miejsce w całej doktrynie wychowawczej sanacji. Można wręcz mówić o kulcie pracy⁶. Uwidocznili się to już w czasie wspomnianego kongresu pedagogicznego w Poznaniu. S. Czerwiński, mówiąc wówczas o fundamentach wychowawczych polskiej szkoły, zwrócił uwagę na znaczenie pracy w całokształcie działań wychowawczych podejmowanych przez nauczycieli w szkole. Stwierdził: „Pamiętajmy, jeżeli chcemy dobrze spełnić swój obowiązek wychowania takiego nowego pokolenia Polaków, któreby dorosło do czekających je obowiązków, to musimy je nauczyć – kochać pracę i umieć pracować”⁷. Tym samym wskazał na dwa najważniejsze zadania polskiej szkoły w tamtym czasie, a mianowicie wyrobienie w uczniach zamiłowania do pracy i uczenie umiejętności pracowania⁸. Efektem tych działań wychowawczych miało być wykształcenie dla kraju właściwego typu ucznia, czyli solidnego pracownika⁹. Wszystkie jego siły miały być skupione na pracy dla państwa, na budowaniu jego potęgi, dobrobytu i ładu moralnego, tym bardziej że państwo opisywano w tym czasie w takich kategoriach jak: wspólna

² Por. S. Czerwiński, *O ideał wychowawczy szkoły polskiej*, Oświata i Wychowanie 1(1929)4, s. 358.

³ Por. tamże, s. 357.

⁴ Por. S. Czerwiński, *O nowy ideał wychowawczy*, Wydawnictwo Towarzystwa Kultury i Oświaty, Warszawa 1934, s. 70.

⁵ Por. tamże, s. 77.

⁶ Por. M.S. Szymański, *Pädagogische Reformbewegungen In Polen 1918-1939...*, s. 40.

⁷ S. Czerwiński, *O ideał wychowawczy szkoły polskiej*, s. 353.

⁸ Por. tamże.

⁹ Por. tamże, s. 356.

praca czy zbiorowy obowiązek społeczeństwa, uważając państwo za najwyższe dobro i teren celowej pracy wszystkich jego obywateli¹⁰.

W wychowaniu państwowym sporo uwagi zwracano na wartość samej pracy. Miała ona integrować ludzi, kształtować solidaryzm społeczny, uczyć działania zespołowego, kształtować charakter i postawy etyczne, uczyć odpowiedzialności, uświadamiać nadrzędność dobra powszechnego nad indywidualnym, a przy tym udoskonalać nie tylko na płaszczyźnie zawodowej, ale również humanitarnej¹¹. Mówiono także o roli pracy jako środka samorealizacji człowieka i czynnika rozwoju jego osobowości, ale bardziej artykułowano fakt, że jest ona raczej istotnym elementem wpływającym na budowanie podstaw dobra ogólnego i potęgi państwa.

Trzeba też nadmienić, że pracę pojmowano nie tylko w kategoriach wysiłku fizycznego, lecz także intelektualnego. Praca nad rozwojem państwa miała przebiegać bowiem na wielu płaszczyznach. Należało pomnażać dobra gospodarcze i kulturowe z wykorzystaniem pracy rąk i intelektu wszystkich obywateli, tworząc kapitał państwowy i rodzinny, podnosząc tym samym dobrobyt kraju i poziom zadowolenia obywateli¹².

Zasadniczym celem wychowania państwowego było więc szerzenie kultu pracy i szacunku do pracy wśród uczniów i w całym społeczeństwie. Znalazła się ona tuż za ideą państwa w sanacyjnej hierarchii wartości. Uważano powszechnie, że stanowi ona źródło powstawania wartości materialnych i kulturowych oraz bogactwa społecznego, a także wpływa na wzrost potęgi państwa. Z tej racji należało ją traktować jako naczelny obowiązek obywatelski i patriotyczny¹³.

2. SZKOLNICTWO POLSKIE PO WEJŚCIU W ŻYCIE *USTAWY O USTROJU SZKOLNICTWA* Z 1932 R.

Dnia 11 marca 1932 r. Sejm Rzeczypospolitej uchwalił *Ustawę o ustroju szkolnictwa*. Wprowadziła ona zmiany w zakresie metodyczno-programowym i wychowawczym ustroju szkolnego. Ustawa wysunęła na pierwszy plan zapewnienie uczniom wychowania państwowego. Miało to dotyczyć całego systemu oświatowo-wychowawczego, a tym samym wszystkich szczebli edukacji określonych przez ustawę.

Podstawę organizacyjną i programową ustroju szkolnictwa stanowiła siedmioletnia szkoła powszechna. Co prawda, kwestia szkolnictwa powszechnego nie wchodzi w ramy podjętego tematu, niemniej jednak odniesienie się do tego za-

¹⁰ Por. J. Jędrzejewicz, *Wychowanie państwowe*, Zrąb 1(1930)3, s. 317.

¹¹ Por. K. Jakubiak, *Wychowanie państwowe jako ideologia wychowawcza sanacji. Kształtowanie i upowszechnienie w periodycznych wydawnictwach społeczno-kulturalnych i pedagogicznych*, Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1994, s. 41.

¹² Por. H. Bartnicka, *Wychowanie państwowe (do dyskusji nad problemami ideologii wychowawczej sanacji)*, Rozprawy z dziejów oświaty (1972)15, s. 122; F. Iniewski, *Przesłanki i istota wychowania państwowego w Polsce okresu międzywojennego*, w: *Oświata, szkolnictwo i wychowanie w latach II Rzeczypospolitej*, red. K. Poznański, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1991, s. 411-419.

¹³ Por. tamże, s. 51.

gadnienia wydaje się konieczne, bowiem stopień organizacyjny tychże szkół miał bezpośredni wpływ na wybór szkoły średniej lub zawodowej, którym poświęcony jest niniejszy artykuł.

Ustawa podzieliła szkoły powszechne na trzy szczeble programowe i trzy stopnie organizacyjne. Szczebel programowy pierwszy obejmował elementarny zakres wykształcenia ogólnego, drugi był rozszerzeniem i pogłębieniem pierwszego, a trzeci realizował wszystko to, co wchodziło w zakres szczebla pierwszego i drugiego, a ponadto przysposabiał uczniów do życia społeczno-obywatelskiego i gospodarczego. Analogicznie do tego podziału ustawa podzieliła szkoły powszechne na trzy stopnie organizacyjne. Szkoła stopnia pierwszego realizowała pierwszy szczebel programowy i posiadała cztery klasy, z których pierwsza i druga były jednoroczne, klasa trzecia była dwuletnia, a czwarta trzyletnia. Szkoła drugiego stopnia realizowała drugi szczebel programowy i posiadała sześć klas, z czego pięć pierwszych były jednoroczne, a klasa szósta była dwuletnia. Natomiast szkoła najwyższej zorganizowana, tzn. trzeciego stopnia, która realizowała trzeci szczebel programowy, posiadała wszystkie klasy jednoroczne. Nauka we wszystkich typach szkół powszechnych trwała siedem lat¹⁴.

Jeśli chodzi o szkolnictwo średnie, to w myśl wspomnianej już ustawy wprowadzono w miejsce dotychczasowego ośmioletniego gimnazjum ogólnokształcącego sześcioletnią szkołę średnią. Podzielono ją na czteroletnie gimnazjum jednolite pod względem programowym oraz dwuletnie liceum o programie zróżnicowanym na wydziały (klasyczny, humanistyczny, matematyczno-fizyczny, przyrodniczy) według odpowiednio dobranych grup przedmiotów. Świadectwo ukończenia gimnazjum uprawniało do ubiegania się o przyjęcie do szkoły typu licealnego. Z kolei zdanie matury w liceum dawało możliwość podjęcia studiów na wyższych uczelniach¹⁵.

Ustawa z 11 marca 1932 r. ustaliła również strukturę systemu szkolnictwa zawodowego. Szkoły zawodowe podzielono na doksztalcające, typu zasadniczego (stopnia niższego, gimnazjalnego i licealnego) oraz przysposobienia zawodowego. Szkoły doksztalcające, trwające zazwyczaj trzy lata, przeznaczone były dla młodzieży już pracującej, ale podlegającej obowiązkowi kształcenia, oparte zostały na pierwszym lub drugim szczeblu szkoły powszechnej. Szkoły zawodowe stopnia niższego, trwające dwa lub trzy lata, przeznaczone były dla absolwentów szkół powszechnych stopnia pierwszego, a więc czteroklasowych. Natomiast szkoły zawodowe stopnia gimnazjalnego, trwające od dwóch do czterech lat, przeznaczone były dla absolwentów szkół powszechnych drugiego i trzeciego stopnia. Z kolei, szkoły zawodowe stopnia licealnego, trwające dwa lub trzy lata, były organizowane z myślą o absolwentach gimnazjów ogólnokształcących. Ich ukończenie dawało

¹⁴ Por. S. Śliwiński, *Organizacja szkolnictwa w Polsce współczesnej*, Książnica-Atlas, Lwów-Warszawa 1932, s. 65-67; R. Ceglarek, *Credo in den Lehrplänen der römisch-katholischen Religion an den Volksschulen in Polen nach dem Inkrafttreten des Gesetzes über die Schulordnung vom 11. März 1932 Jahr.*, w: *Vielfältige Aspekte des Glaubens*, red. R. Ceglarek, J. Kapuściński, A. Olczyk, Miriam-Verlag, Jestetten 2014, s. 132-133.

¹⁵ Por. J. Sadowska, *Ku szkole na miarę II Rzeczypospolitej. Geneza, założenia i realizacja reformy Jędrzejewiczowskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2001, s. 122-125.

prawo wstępu na uczenie wyższe. Jeśli chodzi zaś o szkoły przysposobienia zawodowego, to trwały one rok, a stawiały sobie za cel wprowadzenie do zawodu. Przeznaczone były dla absolwentów szkół wszystkich stopni¹⁶.

Reforma szkolna przyniosła także zmiany w zakresie kształcenia nauczycieli szkół powszechnych. Na podstawie ustawy *O ustroju szkolnictwa* wprowadzono dwie drogi ich kształcenia: licea pedagogiczne oraz pedagogia. Liceum pedagogiczne było przeznaczone dla absolwentów gimnazjów ogólnokształcących. Nauka w tego typu szkole trwała trzy lata. Z kolei, pedagogia były zakładane z myślą o abiturientach liceów ogólnokształcących legitymujących się maturą i trwały dwa lata. Oprócz tego funkcjonowały jeszcze czteroletnie seminaria nauczycielskie dla wychowawczyń przedszkoli, które opierały się na drugim szczeblu programowym szkoły powszechnej. Do tego zawodu przygotowywało również dwuletnie liceum dla wychowawczyń przedszkoli, które przyjmowało kandydatów po ukończeniu gimnazjum ogólnokształcącego. Kształcenie nauczycieli szkół średnich odbywało się natomiast na wyższych uczeniach¹⁷.

Ustawa o ustroju szkolnictwa regulowała także kwestię szkolnictwa wyższego. Zagadnienie to nie wchodzi jednak w ramy podjętego tematu. Młodzież studiująca nie była zobligowana do pobierania nauki religii. Takiego przedmiotu nie było więc w programie studiów, a co za tym idzie, nie realizowano żadnego programu nauczania religii, w przeciwieństwie do wszystkich innych typów szkół, o których była wyżej mowa.

Do tak zreformowanej polskiej szkoły wprowadzono nowe programy promujące wychowanie państwowe, a co za tym idzie, promujące pracę i jej znaczenie dla dobra ojczyzny¹⁸. Wśród nich były także programy nauki religii, które przewidywały realizację idei wychowania państwowego w zasadzie na dwóch płaszczyznach: edukacji religijnej i praktyk religijnych¹⁹. Jednym z jej elementów, podobnie jak w programach innych przedmiotów, była praca, co uwidoczniło się w materiałach nauczania religii na wszystkich poziomach edukacyjnych, w tym także w szkołach średnich i zawodowych.

¹⁶ Por. J. Miąso, *Szkoły zawodowe w Polsce w latach 1918-1939. Ich rozwój, organizacja i funkcje społeczne*, Zakład Naukowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1988, s. 110-113.

¹⁷ Por. J. Kulpa, *Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych w Polsce w latach 1918-1939*, Zakład Naukowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 38-90.

¹⁸ Por. E. Magiera, *Wychowanie państwowe w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2003; M. Lipowska, *Koncepcje wychowania w polskich programach szkolnych okresu międzywojennego*, Rozprawy z dziejów oświaty (1969)12, s. 34-46; J. Sadowska, *Wychowanie państwowe i jego odbicie w programach szkolnych doby sanacji*, *Ars Historica* (2004)16, s. 83-93.

¹⁹ Por. R. Ceglarek, *Wychowanie obywatelsko-państwowe w programach nauki religii dla szkół średnich w II Rzeczypospolitej w świetle reformy jędrzejewiczowskiej*, w: *Wartość patriotyzmu w edukacji szkolnej*, red. R. Ceglarek, Wydawnictwo Scriptum, Kraków 2011, s. 42-50; J. Grochocki, *Nauka religii a wychowanie państwowo-obywatelskie*, *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 20(1930)1, s. 4-10.

3. ZAGADNIENIE PRACY W PROGRAMACH NAUKI RELIGII DLA SZKÓŁ ŚREDNICH I ZAWODOWYCH W ŚWIELE REFORMY JĘDRZEJEWICZOWSKIEJ

Po uchwaleniu *Ustawy o ustroju szkolnictwa* przystąpiono do opracowywania wytycznych dla nowych programów w zreformowanej szkole. Tego typu materiały opracowano między innymi dla gimnazjum i liceum ogólnokształcącego. Oczywiście zawierały one także wiadomości dotyczące wychowania państwowego, którego istotnym elementem była praca dla dobra kraju, jednak niewiele miejsca poświęcono temu zagadnieniu. Wspomniano jedynie, by w czasie pobierania nauki w szkole młodzież zetknęła się z pracą fizyczną²⁰. Temu celowi miały służyć między innymi wycieczki szkolne do różnego typu zakładów pracy²¹. Niewiele też na ten temat mówi się w programach nauki religii. Niemniej jednak, to zagadnienie jest w nich w jakiejś mierze uwzględnione, zwłaszcza w liceum. Jeśli zaś chodzi o gimnazjum, to w klasie czwartej przewidziano temat *Leon XIII i sprawa społeczna*²²; możliwe, że przy okazji omawiania tego zagadnienia poruszano kwestię pracy, przynajmniej w pewnym zakresie, bowiem problematyka ta w szerokim kontekście była prezentowana dopiero w liceum. Ponadto, w gimnazjum, w uwagach do całości programu, przypomniano katechetom, by w ramach wychowania państwowego na lekcjach religii zawsze pamiętali o pielęgnowaniu miłości do ojczyzny i uświadamianiu uczniom konieczności pracy dla dobra państwa²³. Zresztą taka sama adnotacja była także w programie nauki religii dla liceum²⁴.

W liceum problematyce pracy poświęcono nieco więcej miejsca. Zagadnienie to omawiano w klasie drugiej i wchodziło ono w blok tematów z zakresu etyki szczegółowej. Ujęto je w formie triady: obowiązki względem Boga, siebie i drugiego człowieka. W pierwszym przypadku mówiono o pracy w kontekście trzeciego przykazania boskiego, zwracając uwagę raczej na fakt niepodejmowania pracy ze względu na cześć należną Bogu, a zarazem określano te prace, które mogły być wykonane czy to ze względu na konieczność czy wykonywany zawód. W drugim podejmowano temat obowiązku pracy. W podręcznikach do nauki religii ukazywano pracę jako niezbędny środek utrzymania, jako element kształtowania charakteru, ale także jako czynnik powodujący satysfakcję. W taki właśnie sposób ujmował to zagadnienie w swoim podręczniku ks. Wacław Kalinowski, pisząc, że praca jest „źródłem zdrowia i szczęścia [...]”. Praca jest nie tylko niezbędnym środkiem utrzymania dla większości ludzi, jest ona nadto obowiązkiem względem siebie i społeczeństwa. Praca jest dobroczynną dla wszystkich, jest bowiem

²⁰ Por. Wytyczne dla autorów programów szkół ogólnokształcących. *Szkoła Powszechna. Gimnazjum*, Wydawnictwo Państwowe, Warszawa 1932, s. 44; *Uwagi wstępne do programów nauki w liceum ogólnokształcącym*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1937, s. 4.

²¹ Por. J. Balicki, Wytyczne wychowania państwowego w dzisiejszej szkole średniej ogólnokształcącej, *Poradnik w sprawach nauczania i wychowania oraz administracji w szkołach średnich ogólnokształcących i w seminarjach nauczycielskich* 3(1931)2(4), s. 124-125.

²² Por. *Program nauki religii rzymsko-katolickiej w gimnazjach państwowych ogólnokształcących z polskim językiem nauczania*, Lwów 1935, s. 17.

²³ Por. tamże, s. 21.

²⁴ Por. *Program nauki w państwowym liceum ogólnokształcącym z polskim językiem nauczania. Religia rzymskokatolicka*, Lwów 1938, s. 18.

szkolą, w której człowiek uczy się uczciwości, sumienności i porządku. A najdonioślejszym wynikiem naszej pracy jest wpływ, jaki wywiera ona na charakter człowieka”²⁵. Ponadto przestrzegał w nim przed unikaniem pracy, podając negatywne konsekwencje jej braku²⁶. Z kolei w trzecim przypadku chodziło o obowiązki społeczne oparte na sprawiedliwości i miłości chrześcijańskiej. Problematyka pracy była tu ujmowana w następujących kategoriach: prawo pracy, stosunek pomiędzy pracodawcami a pracownikami, praca jako obowiązek względem narodu i państwa. Kwestie te były omawiane zazwyczaj w oparciu o wskazania Leona XIII zawarte w encyklice *Rerum novarum*.

W podręcznikach do nauki religii, podejmując te zagadnienia, zwracano uwagę na fakt, że każdy obywatel ma prawo do pracy. Podkreślano, że praca winna przyczyniać się do rozwoju kraju i wzrostu jego pomyślności, między innymi poprzez pomnażanie własności narodowej materialnej i kulturalnej. Dla dobra ojczyzny obywatel miał poświęcić wszystkie swoje siły, tak aby stała się ona „ogniskiem twórczej pracy dla dobra bliźnich i świątynią duchowego odrodzenia”²⁷. Ponadto, wskazywano na mankamenty pracy, jak chociażby na słabą jej wydajność, co wiązano z brakiem pewnych umiejętności i gruntownego przygotowania do zawodu oraz z lenistwem. Z tej racji przypomniano uczniom, że „obowiązkiem każdego obywatela polskiego jest starać się podnieść wydajność swej pracy przez lepszą jej organizację i większe umiłowanie”²⁸.

Szerzej o pracy mówiono, podejmując kwestie społeczne zawarte we wspomnianej już encyklice *Rerum novarum*. Papież podjął w niej między innymi kwestie prawa do pracy, warunków pracy, sprawiedliwej płacy, prawa do własności prywatnej, prawa pracowników do stowarzyszania się, tworzenia ubezpieczeń dla pracowników, ochrony zdrowia czy zagwarantowania pracownikom wypoczynku itp. Punktem wyjścia dla ich omówienia była nienaruszalna godność osoby ludzkiej. W jej kontekście papież wzywał pracodawców do sprawiedliwego traktowania pracowników, co miało się wiązać z troską o ich fizyczne, religijne i duchowe potrzeby. Zwracał uwagę na roztropny podział pracy zgodnie z możliwościami pracobiorców, chociażby biorąc pod rozwagę wiek i płeć. Za wyjątkowo ważne uważał zagadnienie odpowiedniego wynagrodzenia za wykonaną pracę, tak aby pracownik otrzymał to, co mu się słusznie należy, by mógł utrzymać siebie, rodzinę i by zdołał poczynić pewne oszczędności w celu nabycia własności. Chodziło o to, aby po prostu korzystał z owoców swojej pracy. Ukazywał także potrzebę współpracy między pracodawcami a pracownikami, uświadamiając wszystkich, że zarówno jedni, jak i drudzy potrzebują się nawzajem, z tej racji powinni tworzyć harmonijną całość, pewną wspólnotę powiązaną więzami przyjaźni i braterstwa w duchu miłości chrześcijańskiej. Treści te stały się przedmiotem analizy na lekcjach religii zwłaszcza wtedy, gdy omawiano kwestie społeczne, wchodzące w zakres etyki szczegółowej.

²⁵ W. Kalinowski, *Etyka*, Księgarnia św. Wojciecha, Poznań-Warszawa 1922, s. 117.

²⁶ Por. tamże.

²⁷ J. Cierniewski, *Etyka katolicka*, Książnica-Atlas, Lwów-Warszawa 1930, s. 123.

²⁸ Tamże, s. 124.

W zasadzie te same zagadnienia omawiano w liceum pedagogicznym, także w klasie drugiej, w tym samym bloku tematycznym²⁹. Poszerzano je jednak o wiadomości zawarte w encyklice Piusa XI *Quadragesimo anno*, wydanej w czterdziestą rocznicę ogłoszenia encykliki *Rerum novarum*. W jej centrum, tak jak w dokumencie Leona XIII, znalazły się losy człowieka pracy, ujęte co prawda z perspektywy czterech dekad i w innych uwarunkowaniach społecznych, niemniej jednak dotyczące podobnych kwestii. Gdy mowa o programie nauki religii w szkołach pedagogicznych, to trzeba też wspomnieć o seminariach dla wychowawczyń przedszkoli. W nich realizowano w zasadzie taki sam program nauki religii jak w gimnazjum zawodowym, a co za tym idzie, poruszano te same zagadnienia związane z pracą, z jej znaczeniem dla człowieka i dla państwa³⁰.

W szkołach zawodowych tematyka pracy była podejmowana w szerszym kontekście niż to miało miejsce w szkołach średnich ogólnokształcących. Nowe władze były szczególnie zainteresowane promowaniem tego typu szkolnictwa przygotowującego przyszłe kadry wykwalifikowanych pracowników zaangażowanych na rzecz rozwoju dobrobytu i potęgi ojczyzny, co stanowiło przecież istotny element wychowania państwowego. Po przejęciu władzy przez sanację w 1926 r. przystąpiono więc do rozbudowy szkolnictwa zawodowego. Jego rozwój miał przyczynić się do wychowania społecznego uczniów w poszanowaniu i umiłowaniu pracy³¹.

W takim duchu były też opracowywane programy dla tego typu szkół. Już we wskazaniach dla przygotowujących je autorów zwrócono uwagę, że działania wychowawcze i kształcenie w szkołach zawodowych powinny zmierzać do wzbudzenia wśród uczniów pozytywnego i aktywnego nastawienia do wybranego zawodu, poszanowania dla rzetelnej pracy na każdym stanowisku oraz ukazania wartości i ważności takiej pracy dla państwa. Nie pomijano też wymiaru osobistego, akcentując fakt, że praca zawodowa powinna mieć znaczenie wyższe, nie tylko użyteczne, i przyczyniać się do osiągnięcia pełni osobowości człowieka. Poza tym edukacja i wychowanie winny przysposobić młodzież do ciężkiej zawodowej drogi poprzez wyrobienie takich cech charakteru jak: religijność, pracowitość, punktualność, obowiązkowość, hart i silna wola, kreatywność, samodzielność i przedsiębiorczość, prawość i godność osobista oraz odpowiedzialność za słowa i czyny. To wszystko uważano za niezbędne dla owocnej pracy zawodowej³². Ogólnie rzecz ujmując, chodziło o takie wykształcenie i wychowanie młodego człowieka, by był on

²⁹ Por. *Program nauki (Tymczasowy) w państwowym liceum pedagogicznym z polskim językiem nauczania*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1938, s. 27-29.

³⁰ Por. *Program nauki (Tymczasowy) w państwowym seminarium dla wychowawczyń przedszkoli z polskim językiem nauczania*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1939, s. 16-23.

³¹ Por. *Mowa wicepremiera Bartla jako ministra oświaty na Komisji Budżetowej Sejmu dnia 26.XI.1926*, *Głos Nauczycielski* 10(1926)30, s. 653.

³² Por. *Wytyczne dla autorów programów szkół krawiecko-bielizniarskich*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Warszawa 1935, s. 19; *Wytyczne dla autorów programów gimnazjów krawieckich (żeńskich) i gimnazjów bielizniarskich*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1934, s. 13.

typem rzemieślnika-obywatela³³ czy rolnika-obywatela³⁴, gotowym podjąć swoje zadania życiowe w określonym środowisku.

W ten nurt wpisały się również wytyczne dla autorów programów do nauki religii. Jako jeden z głównych celów nauczania podano w nich poznanie nauki Chrystusa w odniesieniu do życia osobistego i społecznego oraz zaprawienie do stosowania etyki w pracy zawodowej³⁵. Warto nadmienić, iż w tego typu wytycznych zwracano uwagę, by w ramach nauczania religii w określonym typie szkoły zawodowej podejmowano kwestie związane z respektowaniem zasad etyki danego zawodu. Dla przykładu: jeśli wytyczne dotyczyły szkół przysposobienia kupieckiego, to ich autorzy zalecali, by program nauczania religii zawierał elementy etyki kupieckiej³⁶. Wszystko po to, by uczniowie zostali jak najlepiej przygotowani do pracy w zawodzie, czy to pod względem teoretycznym, praktycznym czy mentalnym. Swój udział miały w tym mieć także lekcje religii.

Wspomniane wyżej wskazania wpłynęły na kształt programów do nauki religii publikowanych po wejściu w życie reformy jędrzejewiczowskiej. W zasadzie, to już w 1931 r. w programach nauki religii rzymskokatolickiej dla szkół zawodowych³⁷ pojawiły się treści związane z problematyką pracy i wpisujące się w jakiejś mierze w strategię wychowania państwowego. W tychże programach jednym z celów nauczania było rozwinięcie i pogłębienie zasad moralności katolickiej ze szczególnym uwzględnieniem moralności danego zawodu, to znaczy moralnych aspektów pracy w określonym przez program zawodzie. Zgodnie z programem nauki religii, problematykę tę poruszano w ostatniej klasie, niezależnie od typu szkoły³⁸. Przy tej okazji omawiano, z punktu widzenia etyki katolickiej, cechy dobrego pracownika, a mianowicie: punktualność, słowność, pilność, sumienność, dokładność i uczciwość w handlu, przemyśle, rzemiośle i w ogóle każdym zawodzie. Poza tym, zagadnienie pracy podejmowano przy okazji omawiania encykliki Leona XIII *Rerum novarum*.

Jeśli chodzi o programy nauki religii adresowane do szkół zawodowych, które przygotowano już po ukazaniu się *Ustawy o ustroju szkolnictwa*, to były to programy dla gimnazjum³⁹ i liceum zawodowego⁴⁰ (jako oddzielne wydawnictwo) oraz dla

³³ Por. *Wytyczne dla autorów programów gimnazjów mechanicznych*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1934, s. 29; *Wytyczne dla autorów programów gimnazjów stolarskich*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1934, s. 23.

³⁴ Por. *Wytyczne dla autorów programów szkół przysposobienia rolniczego*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Warszawa 1935, s. 31.

³⁵ Por. *Wytyczne dla autorów programów szkół stolarskich*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Warszawa 1935, s. 93.

³⁶ Por. *Wytyczne dla autorów programów szkół przysposobienia kupieckiego opartych na szkole powszechnej*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Warszawa 1935, s. 25.

³⁷ *Programy religii rzymsko-katolickiej dla szkół zawodowych*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1931.

³⁸ Por. tamże.

³⁹ *Program nauki w gimnazjach zawodowych. Religia rzymskokatolicka*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1938.

⁴⁰ *Program nauki w liceach zawodowych. Religia rzymskokatolicka*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1938.

szkół doksztalcających ogólnozawodowych⁴¹ i zawodowych⁴² (zamieszczone wraz z innymi przedmiotami w programach określonego typu szkół zawodowych) wydane w 1938 r. I tak w zreformowanym gimnazjum zawodowym problematykę pracy omawiano w czwartej klasie. Program nauki religii przewidywał w niej naukę moralności katolickiej, co wiązało się z poruszaniem wybranych zagadnień z zakresu etyki ogólnej i szczegółowej. W ramach tej ostatniej, sprawy związane z pracą omawiano w trzech blokach tematycznych: obowiązki względem Boga, siebie i bliźniego, odnosząc je przy tym do Dekalogu i wybranych fragmentów Ewangelii. Pierwszy blok wiązano z trzema pierwszymi przykazaniami Bożymi, a zagadnienie pracy poruszano, analizując trzecie z przykazań. Przypominano więc o obowiązku powstrzymywania się od ciężkich prac fizycznych w niedziele i nakazane przez Kościół święta, a zwróceniu się ku Bogu, by oddać Mu cześć i odpocząć od pracy⁴³. W podręcznikach do nauki religii podawano liczne przykłady naruszania tego obowiązku, podejmowano problematykę prac koniecznych i wskazywano na tak zwane prace duchowe, wykonywane – jak to określano – władzami duszy, np. czytanie czy gra na instrumentach. Wskazywano także na możliwość „oddawania się w niedziele i święta uczynom pobożności i miłości bliźniego, jak branie udziału w nabożeństwach, czytanie ksiąg religijnych, szerzenie oświaty przez odczyty, wykłady, pogadanki, zajęcie się opuszczoną młodzieżą, przez pracę w dobrych stowarzyszeniach i związkach”⁴⁴.

Drugi i trzeci blok tematyczny związany był z odniesieniami do kolejnych przykazań, a więc od czwartego do dziesiątego. W tym drugim bloku, omawiając obowiązki względem siebie samego, zwracano uwagę na wyrobienie w sobie cech dobrego pracownika. Z tej racji tworzone katalog przymiotów potrzebnych w zawodzie, dokładnie taki sam jak we wskazaniach do programów czy w programie nauki religii z 1931 r. Zagadnieniu pracy najwięcej miejsca poświęcono jednak w trzecim bloku tematycznym podejmującym analizę obowiązków względem drugiego człowieka. Sporo uwagi poświęcono budowaniu życzliwych relacji między pracownikami, wskazywano na kulturę osobistą przy pracy i na umiejętność dawania świadectwa chrześcijańskiego życia w zawodzie, w rodzinie czy w społeczeństwie. Poruszano też takie zagadnienia jak higiena pracy, prawo pracy, godziwe wynagrodzenie za pracę oraz prawa i obowiązki pracodawcy i pracowników, co omawiano w świetle wskazań encykliki *Rerum novarum*⁴⁵.

Aspekt pracy został jeszcze podkreślony w uwagach do całości programu. Mocno wyartykułowano w nim fakt, że zadaniem nauczyciela religii jest zwrócenie bacznej uwagi na wychowanie państwowe, w kontekście którego powinien on rozwijać religijne pobudki miłości ojczyzny i pracy dla dobra państwa na każdym stanowisku⁴⁶.

⁴¹ Program nauki w szkołach doksztalcających ogólnozawodowych, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1938, s. 11-15.

⁴² Program nauki w szkołach doksztalcających zawodowych dla elektryków, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, Lwów 1938, s. 53-56.

⁴³ Por. Program nauki w gimnazjach zawodowych. Religia rzymskokatolicka, s. 18.

⁴⁴ J. Lubelski, *Etyka katolicka*, Drukarnia Zygmunta Jelenia w Tarnowie, Tarnów 1929, s. 82.

⁴⁵ Por. Program nauki w gimnazjach zawodowych. Religia rzymskokatolicka, s. 18-20.

⁴⁶ Por. tamże, s. 24.

W zasadzie te same zagadnienia związane z pracą poruszano w programie nauki religii przeznaczonym dla liceum zawodowego, przy czym tutaj te wiadomości utrwalano i poszerzano o dodatkowe aspekty. Podobnie jak w programie gimnazjalnym lokowano je w trzech blokach tematycznych, wskazując na obowiązki względem Boga, siebie i bliźniego⁴⁷. Słowem kluczem dla każdego z nich była właśnie praca oraz wartość czynu. Pod takim kątem nauczyciele religii mieli je omawiać. Podkreślono to w uwagach do programu, stwierdzając: „W czynie mieści się prawdziwa treść życia. Czyn uszlachetnia, budzi zapał do dalszych wysiłków. Należy więc wdrażać zasadę ciągłej pracy i czynu, które utrzymują świeżość ducha. Należy wykazać ujemne skutki bierności życiowej, a podkreślić pracę jako czynnik porządkujący nasz stosunek względem Boga, ludzi i siebie”⁴⁸.

Jeśli chodzi o program nauki religii w szkołach dokształcających ogólnozawodowych i zawodowych, to już we wstępie do programu zwrócono uwagę na aspekt pracy. Tam bowiem podano cele nauczania, a jednym z nich było wyrobienie wśród uczniów poczucia odpowiedzialności za pracę i jej wykonanie⁴⁹. Tym samym dowartościowano pracę, stawiając ją w rzędzie głównych celów nauczania w tego typu szkołach zawodowych. Zagadnienie pracy przewija się przez cały program i idzie w dwóch kierunkach: pracy nad sobą – rozumianej jako wewnętrzna formacja chrześcijańska – oraz pracy fizycznej. Co do tego drugiego kierunku, to w zasadzie miał on być szerzej omawiany na lekcjach religii w ostatniej klasie, zazwyczaj trzeciej. Trzeba jednak nadmienić, że o pracy fizycznej wspomniano już we wcześniejszych klasach, co prawda epizodycznie, niemniej jednak to zagadnienie ciągle się pojawiało. Dla przykładu warto wskazać chociażby w programie religii dla szkół ogólnozawodowych na dwa tematy w klasie pierwszej, a mianowicie: modlitwa i praca codzienna oraz rodzina Jezusa przy pracy domowej⁵⁰. Nauczyciel religii miał uświadomić uczniom, że modlitwa powinna przeplatać się z pracami podejmowanymi każdego dnia i uświęcać czyny, ich aktywność zawodową, rodzinną i społeczną. Za wzór stawiano Świętą Rodzinę jako przykład ludzi ciężko i rzetelnie pracujących, a przy tym pobożnych i posłusznych Bogu, potrafiących łączyć pracę dnia codziennego z praktykami religijnymi. W tym duchu w programach wspomnianych szkół dokształcających odwoływano się także do przykładu życia wybranych świętych, pokazując rzemiosło, jakim się parali, oraz ukazując wagę pracy fizycznej i duchowej w ich drodze do świętości⁵¹. Poza tym programy te przewidywały poświęcenie kilku lekcji na takie zagadnienie jak cechy rzemieślnicze, pokazując wartość tychże stowarzyszeń skupiających ludzi pracy i na ukazanie wagi ich pracy widocznej również w sztuce kościelnej i liturgii Kościoła⁵².

⁴⁷ Por. *Program nauki w liceach zawodowych. Religia rzymskokatolicka*, s. 12-14.

⁴⁸ Tamże, s. 17.

⁴⁹ Por. *Program nauki religii rzymskokatolickiej w szkołach dokształcających ogólnozawodowych*, *Miesięcznik Katechetyczny i Wychowawczy* 28(1939)4, s. 183; tamże, *Program nauki religii w szkołach dokształcających zawodowych*, s. 187.

⁵⁰ Por. *Program nauki religii rzymskokatolickiej w szkołach dokształcających ogólnozawodowych*, s. 184.

⁵¹ Por. tamże, s. 185; *Program nauki religii w szkołach dokształcających zawodowych*, s. 189.

⁵² *Program nauki religii rzymskokatolickiej w szkołach dokształcających ogólnozawodowych*,

Najwięcej jednak miejsca poświęcano kwestii pracy w ostatniej klasie, niezależnie od typu szkoły, przeznaczając na to kilka jednostek tematycznych. Poruszano między innymi zagadnienie moralności czynu, zwracając uwagę na troskę o jakość wykonanej pracy, a także na uczciwość chlebodawców przy zawieraniu umów i obliczaniu płacy. Omawiano kwestie prawa pracy i zrzeszania się w związki zawodowe w celu obrony praw pracowniczych. Poza tym, podobnie jak w gimnazjum i liceum zawodowym, analizowano wskazania encykliki *Rerum novarum* dotyczące relacji, jakie powinny zachodzić pomiędzy pracodawcą a pracobiorcą⁵³.

W programach nauki religii aspekt pracy eksponowano także przy okazji omawiania innych tematów, niezwiązanych bezpośrednio z tym zagadnieniem, jak chociażby poruszając kwestię początków świata i ludzkości, ukazując Boga jako robotnika pracującego nad utworzeniem świata i człowieka. Temat ten w jakiejś mierze wpisuje się w nurt kultu pracy i szacunku wobec pracy, który stanowi tak charakterystyczny element strategii wychowania państwowego realizowanego we wszystkich typach szkół i obecnego we wszystkich programach nauki, w tym także w programach nauki religii.

THE CONCEPT OF WORK IN PROGRAMMES OF RELIGIOUS EDUCATION
IN SECONDARY AND VOCATIONAL SCHOOLS IN THE 1930S OF THE 20TH C.
AGAINST A BACKDROP OF THE CONTEMPORARY SOCIAL EDUCATION

Summary

Polish pedagogical thought of the interwar period pointed out the importance of forming the citizens' attitude towards the state.. Cultivation of pro-state attitudes was closely related to the propagation of work ethos. Those educational actions were also undertaken in schools, among others, in the course of religious education. The concept of work was presented in such a way as to show the pupils the value of work, evoke positive attitudes towards their chosen professions, encourage them to work honestly and responsibly, to form a mature personality expressed by the quality of their performed work. All those actions were aimed at strengthening the power and welfare of the state. For that reason, work was perceived in the categories of a patriotic duty. In a way, it was similar to what we call *work patriotism* in our society these days.

Keywords: work, secondary school, vocational school, programme, religious education, social education

Nota o Autorze: ks. dr Roman Ceglarek, wykładowca katechetyki w Wyższym Instytucie Teologicznym w Częstochowie oraz w Wyższym Seminarium Duchownym Archidiecezji Częstochowskiej i Wyższym Seminarium Duchownym Diecezji Sosnowieckiej w Częstochowie, członek Stowarzyszenia Katechetów Polskich.

Słowa kluczowe: praca, szkoła średnia, szkoła zawodowa, program, religia, wychowanie państwowe

s. 185-186; *Program nauki religii w szkołach kształcących zawodowych*, s. 190.

⁵³ Por. *Program nauki religii rzymskokatolickiej w szkołach kształcących ogólnozawodowych*, s. 186-187; *Program nauki religii w szkołach kształcących zawodowych*, s. 191.